

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ У ПОВСТАНЬСЬКОМУ ЗАПІЛЛІ (1944—1945)

Розвиток західноукраїнського суспільства в цілому і повстанського запілля зокрема в 1944—1945 рр. значною мірою детермінований змінами в моральному стані та в ціннісних орієнтаціях населення, які відбулися під впливом подій Другої світової війни, так і внаслідок післявоєнного соціально-економічного та політичного облаштування краю.

«Звільнення» впродовж першої половини 1944 р. території Західної України від німецьких окупантів супроводжувалося відновленням головних інститутів радянської влади, покликаних встановити жорсткий контроль на всіх ділянках життя. Наслідком цього стало крайнє загострення суспільно-політичних суперечностей, в епіцентрі яких перебували два основні політичні суб'єкти: з одного боку — радянська влада з її репресивно-каральною системою, а з іншого — УПА та оунівське підпілля. Проте не варто недооцінювати значення інших чинників формування суспільно-політичного клімату, як-от частку польського населення в Західній Україні, діяльність німецьких окупаційних органів влади, Українського центрального комітету (УЦК) та ін.

На зміну настроїв населення безпосередньо впливало переміщення фронту на західноукраїнські землі навесні—влітку 1944 р. Обставини підштовхували людей різного соціального статусу визначатися з політичними вподобаннями (часто на користь ОУН/б/). У цьому контексті цікавим, на нашу думку, є політичний звіт за березень—квітень 1944 р. з Дрогобиччини. У ньому з осудом вказано на корисливі мотиви, що спонукали галицьку інтелігенцію, котра донедавна сумнівалася в доцільності розгортання збройного руху опору і лояльно ставилася до чинної влади, шукати контактів з оунівським підпіллям: «Вони навернулись тільки бачучи, що провалюється одне корито, завчасу шукають іншого, як не корита, то бодай щось в роді того (схоронення для рідні, допомога в транспорті, ну і багато інших філантропічних вчинків, начебто ОУН була

якоюсь філантропійною установою на взір міжнародного Червоного Хреста). Багато є таких, що, покинувши свої сторони, [...] нарікають на організацію, що вона не опікується інтелігенцією, не дала точних інформацій, що робити, не помагає і т.д. Дивно і смішно виглядає оцей їхній патріотизм, революційність та ідейність, немовби Україну будувати і за неї гинути мали селянсько-робітничі маси і всі інші, тільки не вони. Немовби їх завдання — приглядатись, осуджувати, обвинувачувати, а опісля хіба тільки панувати при повному кориті в вільній Українській Державі. А коли вже сьогодні хтось з них приступає до революційної боротьби, так тоді обов'язково вимагає компенсації у формі гарантії життя рідні, фізичного існування, запевнення, що більшовики нічого йому і його рідні не зроблять і т.д.»¹.

Наведений документ дає змогу принаймні частково спростувати дві тези, які активно використовували прихильники двох протилежних політичних таборів: націоналістичного — про **одностайну всенародну підтримку** революційної ідеї збройного антирадянського національного руху опору; більшовицько-радянського — про те, що *соціальну основу* націоналістичного підпілля та УПА складала винятково представники **заможних верств** населення, тому що «за базу свого виникнення і розвитку український націоналізм мав українське куркульство»². Архівні матеріали свідчать: галицьке населення (принаймні деякі його прошарки, наприклад заможне селянство, духовенство, частина інтелігенції) не було готовим беззастережно прийняти радикальні методи боротьби, які пропонували бандерівці. Здебільшого галичани займали вичікувальну позицію, яка, щоправда, не вберегла їх від репресій радянської влади.

Загалом, суспільно-політичні настрої в Галичині істотно не змінилися і наприкінці весни 1944 р., проте деяка морально-психологічна переорієнтація таки відбулася. Зокрема, національна галицька еліта відчула потребу згуртувати сили навколо найбільш потужного на той час політичного центру — УПА та ОУН(б). У щомісячних оунівських оглядах за квітень—травень із цього приводу

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 2.

² Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистській Німеччині. — К., 1946. — С.17.

зазначено, що «час хаосу та паніки витворив певний позитив, а саме, що інтелігенція випряглася з “шлеї” комітетівської пропаганди та якщо не шукає зв’язків з нами, то задержує нейтральне становище»³.

В окреслений період значним чинником дестабілізації національно-визвольного руху була традиційна для українського політикуму роз’єднаність, у Галичині вона виявилася в одночасному існуванні ОУН(б), ОУН(м) та УЦК. Різна політична спрямованість цих організацій негативно позначалася на суспільній свідомості повстанського запілля. Якщо бандерівці відкрито закликали до боротьби з німецькими окупантами, то «певні політичні українські формування прагнули залучити українців Галичини не до опору німецькій окупаційній владі, а до підтримання збройних сил Німеччини»⁴, — така ситуація склалася навколо дивізії військ СС «Галичина», формування якої було урочисто проголошено 28 квітня 1943 р. у Львові.

Загалом, українцям Галичини було важко розібратись у змісті різновекторних політичних процесів, які відбувалися тут у першій половині 1944 р. В одному зі звітів бандерівців про стан справ на Бережанщині зазначено, що «у всіх повітах населення помагає нашим відділам (УПА. — Г. С.), але посвятитися цілковито нашій справі йому все тяжче. [...] Особливо родини СС-ів дивляться на наш рух з недовір’ям, орієнтуючись на німецьку армію, яка, мовляв, ось прийде з їхніми синами [...]»⁵. Не сприяла також консолідації українського суспільства роз’єднаність національної еліти. «Від’ємно на молодь впливає робота деяких інтелігентів та мельниківців, — указано в одному з документів повстанського підпілля, — які на кожному кроці явно говорять, що нашою партизанкою кермує большевицька рука [...], що вона є шкідлива, бо ослаблює німецький фронт, а тим самим прискішує прихід большевиків, і що робота нашої партизанки приведе до катастрофічних наслідків»⁶. Ця роз’єднаність

³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 31.

⁴ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. — К., 2002. — С. 121.

⁵ Галузевий державний архів СБ (далі — ГДА СБ) України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 75. — Арк. 154.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 11.

поглиблювала розкол в українському суспільстві, особливо небезпечний перед загрозою повернення більшовицької влади.

Ще одним суспільно-політичним чинником, який погіршував морально-психологічний клімат у повстанському запіллі в 1944—1945 рр. були поляки, що мешкали в українських селах.

У 1944 р. українсько-польське протистояння поширилося з Волині на Галичину. У стосунках між обома народами переважали взаємні звинувачення і ненависть, часто провокаційно підсилювана німецькою та радянською сторонами. Каменем спотикання у відносинах між двома народами стали майбутні кордони їхніх держав: і польське, і українське націоналістичні підпілля претендували на створення (чи відновлення) державності на тій самій території. Обопільне нагнітання політичної конфронтації на тлі збройного протистояння призвело до того, що з кінця 1943 р. український фронт для польського підпілля став чи не основним.

Ті, хто десятиліттями мирно співіснували, межа в межу обробляли землю, спільно вирішували проблеми громади села чи міста, опинилися по різні сторони барикад, почасти штучно зведених у свідомості звичайних поляків чи українців. В екстремальній ситуації війни вони стали заручниками політично-ідеологічних стереотипів, що їх уперто нав'язували суспільству політичні еліти. І серед українців і серед поляків були ті, хто боротьбу з сусідами-українцями чи поляками вважали виявом громадянської позиції.

Антиукраїнська діяльність збройних польських підпільних організацій та груп самооборони, яка активізувалась у другій половині 1943 р., масове залучення поляків до німецької кримінальної поліції (кріпо), а згодом, із приходом радянської влади, — до польської міліції та винищувальних батальйонів⁷, супроводжувані відповідною пропагандою, сприяли формуванню у свідомості звичайного українця образу запеклого ворога-поляка. Подібне відбувалося й у польському середовищі. Ворожість польського населення до українців у Східній Галичині позначалася на особистих стосунках, на публікаціях у підпільній пресі. Будь-який натяк на поступки прості мешканці відкидали априорі⁸.

⁷ Трофимович В. Роль Німеччини та ССРСР в українсько-польському конфлікті 1935-45 рр. // *І. Незалежний культурологічний часопис*. — 2003. — № 28. — С. 140—141.

⁸ Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни // *І. Незалежний культурологічний часопис*. — 2003. — № 28. — С. 176.

Населення повстанського запілля, до краю стероризоване окупантами, гостро реагувало на всі антиукраїнські дії поляків. Лунали небезпідставні звинувачення в тому, що їхні політичні організації «закликали польське населення до співпраці з Червоною армією», у тому, що багатьох українців «постріляли більшовики за доносами поляків»⁹. Реальна небезпека фізичного знищення посилювала психологічне напруження повстанського запілля.

Майже буденними стали прояви так званого «німецько-польського терору» та «українські протипольські відплатні акції». До прикладу: «Вночі 8.04.1944 року польська боївка напала на хату члена ОУН П. Пецюка замешканого в с. Вяцковичах Самбірського повіту, якого зграбували. Поляки були з Радиполя і Ланович; 16.05.1944 р. в с. Вільшаник приїхало автом 6 німців, які до помочі взяли собі поляків 15 осіб до ловлення українців. Зловили 7 хлопців. При акції ляхи кричали: “українських бандитуф і партизануф мусіми знищить!”»¹⁰. Вночі 10 квітня 1944 р. боївка з 25 молодих людей здійснила ліквідацію польського села Зади Дрогобицького повіту — кару за доноси місцевих поляків на українських громадян. Внаслідок акції було спалено всі польські господарства (52), школу, громадський уряд; убито 30 чоловіків і 5 жінок¹¹. Не варто залишати поза увагою і той факт, «що в умовах спричиненої окупацією деморалізації значно зросла кримінальна злочинність. Повсякденним явищем стали суто грабіжницькі напади на хати, хутори, села. [...] Нерідко злочинці, які діяли на власну руку, називали себе “партизанами”, а це провокувало відплатні акції з іншого боку»¹². Показово, що такі дії громадськість загалом оцінювала позитивно, але засуджувала «надмірну» жорстокість стосовно жінок та дітей.

Польсько-українське збройне протистояння поглиблювало розкол повстанського запілля. Більшість сіл залишалася основою

⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 75. — Арк. 132, 137.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 10.

¹¹ Там само. — Арк. 20.

¹² Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ столітті // У пошуках правди: Збірник матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20-23 травня 2003 р. / Упоряди. В. К. Баран, М. М. Кучерена, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. — Луцьк, 2003. — С. 16.

українського підпільного руху, тоді як міста здебільшого випадали зі сфери його впливу.

Своє право застосувати силові методи боротьби обидві сторони намагалися утвердити на відповідному ідеологічному підґрунті. Поляки вимагали від українців визнати польськість краю. Натомість українське підпілля антипольські акції пояснювало «зломанням поляками фронту поневолених народів, вислужницькою працею з німцями і більшовиками, бандитськими нападами на українське населення»¹³.

Розгортання восени 1944 р. кампанії польсько-українського переселення, зокрема з території Східної Галичини, поступово налаштувало українську громадськість на налагодження більш-менш дружніх стосунків з польським населенням, лояльним до українців. У квітні 1945 р. встановилося перемир'я між обома підпіллями, що загалом сприяло ослабленню міжнародної напруги у повстанському запіллі.

Деякі дослідники, наприклад С. Макарчук, схильні вважати, що в Галичині «основні жертви були не так наслідком українсько-польського політичного протиборства, як результатом боротьби бандерівських структур різного роду проти всіляких так званих зрадників, тобто ворогів української державності, без огляду на національність. Під цю категорію попадали українці, поляки, росіяни, часто абсолютно невинні або винні лише формально»¹⁴. Д. Веденєєв репресивну діяльність повстанського підпілля кваліфікує як терористичну, умовно поділяючи її на два напрями: зовнішній (проти представників силових структур і їхнього агентурно-освідомчого апарату, партійно-радянських функціонерів, активу, колгоспної адміністрації, інших офіційних установ, нелояльних громадян) та внутрішній (проти реальних або вигаданих агентів радянських правоохоронних органів у власному середовищі, нелояльних до керівництва функціонерів і рядових членів ОУН та УПА)¹⁵. У кожному

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 33.

¹⁴ Макарчук С. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С. 336.

¹⁵ Веденєєв Д. Внутрішній терор в УПА та підпіллі Організації Українських Націоналістів в 1944-1950-х рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. – К., 2003. – Вип. 7 (спеціальний). – С. 421.

разі йдеться про *фізичне винищення населення*, яке ініціювали відповідні структури УПА та оунівського підпілля, зокрема Служба безпеки (до деякої міри не зважаючи на національно-етнічну належність). Такі дії були одним із найважливіших чинників, що негативно позначилися на загальному морально-психологічному стані населення повстанського запілля. Ба більше, є підстави стверджувати, що їхнім наслідком стало посилення репресивно-карального тиску радянської влади на мешканців західноукраїнських областей.

У переліку суспільно-політичних чинників, які безпосередньо впливали на морально-психологічний клімат повстанського запілля, чи не найголовніше місце посідає діяльність Червоної армії, більшовицько-радянських органів влади та її силових структур — безпосередніх виконавців репресивно-каральної функції.

Один із перших заходів, які ініціювала радянська влада, — мобілізація місцевого населення до лав Червоної армії. Зважаючи на воєнний час, призов західноукраїнського населення до лав Червоної армії видається цілком слухним. Проте радянська мобілізаційна кампанія мала і зворотний бік. Українські історики одностайно вважають, що вона «розглядалася радянським керівництвом [...] як важливий захід у боротьбі проти українських повстанців»¹⁶. Вже в березні 1944 р., коли радянські війська тільки-но вступали в Західну Україну, перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов підготував для Сталіна проект постанови ДКО, про розгром націоналістів, у якому пропонував мобілізувати всіх чоловіків призовного віку, пропустити їх через спеціальні фільтраційні пункти в тилу і сформувати воєнізовані частини, зокрема загони НКВД по 50—60 осіб кожний. Пропоновано також відправити до Західної України ще п'ять бригад військ НКВД зі східних районів СРСР — 2000 чекістів, котрі володіють українською мовою. Ще одним заходом мало стати виселення сімей учасників УПА і УНРА у віддалені райони¹⁷.

Проведення масової мобілізації чоловічого населення західних областей України до Червоної армії, а допризовної молоді — на

¹⁶ Киричук Ю. *Ставлення ОУН-УПА до мобілізації населення західних областей України в Червону армію (січень 1944р. – травень 1945р.)* // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С. 345.

¹⁷ *Центральний державний архів громадський об'єднань (далі – ЦДАГО) України.* – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 703. – Арк. 21.

роботу в Донбас фізично знекровлювало повстанське запілля — потенційну соціальну базу підпілля та УПА. Цілком очевидно, що не всі мешканці краю були захоплені розгортанням антирадянського руху опору. Навіть документи оунівського підпілля говорять що у повстанському запіллі панували песимістичні, занепадницькі настрої. Зіставлення двох військово-політичних потуг — по-сучасному озброєної, фахово підготовленої Червоної армії, збройних підрозділів радянських силових структур, ієрархічно структурованого державно-бюрократичного апарату і повстанської «армії без держави» та підпілля, яке опиралося на місцеве населення, — було аж ніяк не на користь другої. Тому повстанське керівництво ініціювало низку заходів, спрямованих на зрив радянської мобілізаційної кампанії, та й загалом процесу відновлення радянських органів влади на місцях, зокрема сільських і районних рад.

Характеризуючи «загальний політично-моральний» стан населення «звільнених» районів області, функціонер Волинського обкому КП(б)У стверджував у довідці, що «абсолютна більшість населення звільнених районів радісно зустріла Червону Армію». Водночас він був змушений констатувати наявність так званих «зрадників українського народу», «посібників Гітлера — українських націоналістів», котрі з приходом «Червоної Армії розгорнули свою активну діяльність на допомогу гітлерівським загарбникам». Зовнішнім виявом такої діяльності стала «неявка на призовні пункти військовозобов'язаних»¹⁸. Схожа ситуація склалась і в інших західноукраїнських областях, зокрема в Тернопільській, де, згідно з офіційною інформацією, «політично-моральний стан населення районів та активу на селі, голів сільських рад» загалом був «задовільний»¹⁹, «пригнічений»²⁰ або «непоганий», хоча й траплялися «випадки прояву елементів саботажу в окремих селах»²¹.

Щоб запобігти наростанню критичних настроїв серед населення Західної України, нова влада акумулювала тут максимум своїх ресурсів, передусім силових та пропагандистських; це ще більше

¹⁸ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. П. 1. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 1–2.

¹⁹ Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО). — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 30.

²⁰ ДАТО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 93.

²¹ Там само. — Спр. 110. — Арк. 16.

загострило суспільно-політичну ситуацію в краї. Прагнучи нав'язати сталінську ідеологію, стрижнем якої «була зневага до особистості, абсолютизація лжеколективістських начал соціальності, трактовка людини як “гвинтика” великого соціального механізму “диктатури пролетаріату”»²², представники радянської влади грубо і почасти жорстоко руйнували усталені морально-етичні норми співжиття у західноукраїнській громаді.

У суто імперських традиціях розпочалося активне втілення римського принципу «divide et impera» («розділяй і володарюй»). Оскільки використати традиційний для більшовизму поділ суспільства за класовою ознакою — на експлуататорів та експлуатованих — не видавалося можливим (по-перше, рівень майнового розшарування українського населення краю був дуже низьким, по-друге, принцип «соціальної рівності» вже було «успішно» втілено в період радянзації краю в 1939—1941 рр.), то «полювання на відьом» здійснювали здебільшого під політичними гаслами.

Переслідували всіх, кого підозрювали у співпраці з окупантами, насамперед учасників та симпатиків оунівського підпілля та УПА. Хоча населення Західної України психологічно було готове до зустрічі з радянською владою, проте розмах здійснюваних репресій вражав своїми масштабами. Як стверджували очевидці, «перші місяці більшовицького побуту були жахливі: велике перенасичення в терені війська, масові облави, арешти, вішання, мордування, знищення, насилування жінок, евакуація, насильна мобілізація». Усе це «до краю стероризувало і залякало населення»²³.

Слід також наголосити, що нова влада активно та вміло використовувала набутий протягом століть імперський досвід поділу суспільства на «своїх» і «ворогів». До категорії «своїх» зазвичай належали члени більшовицької партії, працівники державних установ та адміністрацій різного рівня, діячі освіти і культури тощо.

Показово, що «з перших же місяців після відновлення сталінського тоталітарного режиму в регіоні на усі важливі керівні посади призначалися передовсім працівники, які прибували зі східних областей УРСР, а також з РРФСР за скеруванням центральних

²² *Україна: проблеми самоорганізації* / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. — К., 2003. — Т. 1. — С. 287.

²³ *ЦДАВО України*. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 19.

партійних органів, всесоюзних і республіканських міністерств і відомств». Як слушно зазначає В. Гулай, «головна причина цього — недовіра до місцевих кадрів»²⁴. Загалом же моральний рівень партійно-радянських функціонерів був невисоким. Багато хто з них вирізнявся своєю зарозумілістю, зверхнім ставленням до місцевого населення. Звичним стало зловживання владою, наприклад безпосередня участь партійних діячів у різноманітних карально-репресивних акціях, які часто супроводжувалися грабуванням та вбивством безневинних. Брутальні дії представників партійно-державних та чекістських органів проти місцевого населення були явищем систематичним. Це підтверджують не лише матеріали «зацікавленої сторони» — українського підпілля, — а й радянські документи. Про численні порушення «радянської», або «соціалістичної», законності опосередковано свідчить поява двох відомих постанов Політбюро ЦК КП(б)У від 21 березня²⁵ і 19 травня 1945 р.²⁶

Зрозуміло, що така кадрова політика не сприяла стабілізації. Партійно-радянському керівництву доводилося залучати місцевий актив до органів влади, інакше воно «не лише не зможе успішно виконувати найважливіші політичні і господарські заходи радянської влади, але навіть [...] знати про справжній стан справ на місцях»²⁷. Це питання навіть стало предметом спеціального розгляду на республіканському рівні. Зокрема, 10 липня 1945 р. було ухвалено постанову ЦК КП(б)У «Про добір і висунення кадрів із місцевого населення західних областей УРСР»²⁸, у якій ішлося про необхідність активніше залучати до керівної роботи висуванців із місцевого активу. Основним критерієм відбору мала бути відданість партії та радянській владі, особиста участь у боротьбі проти повстанського підпілля та УПА.

²⁴ Гулай В. *Кадрова політика радянського режиму в західних областях України (друга половина 40-х -50-ті роки ХХ ст.)* // *Вісник Львівського університету. Серія: Історія.* — Львів, 2002. — С. 193-194.

²⁵ *Постанова ЦК КП(б)У від 21.03.1945р. «Про факти грубих порушень радянської законності в західних областях УРСР»* // *ЦДАГО України.* — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 29. — Арк. 187–191.

²⁶ *Постанова ЦК КП(б)У від 19.05.1945 р. «Про хід виконання рішень ЦК КП(б)У від 21.03.1945 р. «Про факти грубих порушень радянської законності в західних областях УРСР»* // *ЦДАГО України.* — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 29. — Арк. 279–283

²⁷ *Галичина у Другій світовій війні / Ред. і переднє слово академіка АПН України, професора В. І. Кононенка.* — Івано-Франківськ, 2001. — С. 75.

²⁸ *ЦДАГО України.* — Ф. 1. — Оп. 45. — Спр. 966. — Арк. 80–86.

Радянська влада вимагала від місцевих жителів публічно виявляти прихильне ставлення до неї. У містечках і селах організували збори, на яких виступали самі учасники національно-визвольного руху та їхні родичі, котрі нібито «прийшли з повинною». Наприклад, 8 червня 1945 р. на зборах у с. Парешка Головнянського р-ну Волинської області «виступив т. Демчук Д.С., бувший учасник УПА, який сказав: “Я був учасником УПА і переконався, що УПА цілком і повністю підпорядкована німцям і працювала на користь німців, а тепер, коли я це зрозумів, — прийшов з повинною і Радянська влада мене простила, і я закликаю бульбівців, котрі хочуть добра народові, собі і своїм родичам — повернутися до чесної, мирної праці”»²⁹. Із промовою — «розвінченням буржуазної сутності бандерівського руху» — в середині липня 1944 р. під час мітингу в с. Кам'янки Підволочиського району Тернопільської області з нагоди ліквідації «оунівської емблеми» — символічної могили — виступила Ганна Етній. Вона, зокрема, наголосила, що «бандерівці не борці за звільнення українського народу, а його вороги, вірні пси німецько-фашистських загарбників»³⁰.

До таких виступів людей спонукали різні причини: кимось керували щирі політичні переконання, дехто демонстрував свою прихильність, запобігав перед представниками влади з корисливих, кар'єристських міркувань, але були й такі (доволі багато), які озвучували «чужі слова», боячись репресій і переслідувань щодо себе та членів своїх родин. Загалом ця тенденція засвідчила «розмивання» у тогочасному суспільстві таких морально-етичних норм і цінностей, як справедливість, повага до людської гідності і честі, громадський осуд зрадництва та підступності тощо. Якщо зважати на те, що «мораль у психіці окремої людини і соціальній психіці соціальних груп (колективів) проявляється як специфічне відображення суспільного буття»³¹, то закономірним є висновок, що саме радянська тоталітарна держава свідомо «калічила суспільство, мораль і моральність, призводячи до деінтелектуалізації та морально-політичного розкладу»³².

²⁹ ДАВО. — Ф. Р-326. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 139.

³⁰ ДАТО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 92.

³¹ Варій М. Морально-психологічний стан військ. — Львів, 2000. — С. 10.

³² Україна: проблеми самоорганізації. — С. 293.

Виразно дестабілізаційним чинником для морального стану західноукраїнського суспільства були так звані винищувальні батальйони, котрі створювала влада, сподіваючись досягти більшого ефекту від антиповстанської боротьби. Офіційно діяльність батальйонів була спрямована «на ліквідацію парашутистів і диверсантів, ліквідацію бандугруповань, оунівського підпілля, на виявлення дезертирів, які ухиляються від призову до Червоної армії та іншого злочинного елемента»³³. Однак не менш важливим було й інше завдання — посіяти підозру, страх і недовіру серед селян і городян. До цих воєнізованих формацій люди вступали із суто меркантильних мотивів або ж з ідейних переконань.

За національним складом загони «стрибків» не завжди були українськими. Для прикладу проаналізуємо особовий склад винищувального батальйону, створеного в грудні 1944 р. в Підгаєцькому районі Тернопільської області. Він був «укомплектований в кількості 180 чол. Комплектування проводилося за рахунок партійного активу і броньованих робітників і службовців підприємств, організацій та установ. В особовому складі — українців — 53, поляків — 127 чоловік»³⁴. Серед 143 членів винищувального батальйону Бережанського району нараховувалося «поляків 130 чоловік, українців — 13, що прибули із сходу»³⁵. Подібна ситуація була притаманна і для інших областей.

Такий стан речей викликав занепокоєння партійно-радянського активу, оскільки сприяв загостренню польсько-українського антагонізму та поширенню антирадянських настроїв серед населення. Офіційна влада вдавалася до заходів, що мали подолати загрозливу тенденцію. Зокрема, в грудні 1944 р. Тернопільське обласне керівництво КП(б)У та НКВД видали спільне розпорядження, в якому пропонували «викорінити огульну недовіру до всього українського і зупинити практику комплектування винищувальних загонів тільки поляками. Більшою мірою залучати у винищувальні загони [...] українське населення»³⁶. Б. Ярош зауважив, що аби повернути більше людей до винищувальних загонів, влада розширювала пільги для їхніх членів. Зокрема, їх звільняли від виконання всіх

³³ ДАТО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 105. — Арк. 22.

³⁴ Там само. — Спр. 106. — Арк. 44.

³⁵ Там само. — Спр. 105. — Арк. 108.

³⁶ Там само. — Арк. 124.

трудових повинностей, а також від набору на промислове виробництво. Керівництво Укрспоживспілки виділяло для них різні промислові товари за низькими цінами. Сім'ї, в яких діти служили у винищувальних батальйонах, були звільнені від податків³⁷. Із цілком зрозумілих причин така політика влади сприяла роз'єднанню сільської громади, провокувала загострення соціальних конфліктів.

Поборюючи українське підпілля, радянська влада намагалась активно застосовувати традиційний, уже випробуваний часом засіб — зрощувати у свідомості населення відчуття страху. На цій особливості більшовицької політики акцентують автори оунівських інформаційних повідомлень та звітів, підкреслюючи, що «населення, яке знайшлося під більшовицькою дійсністю, чується погано. Навіть ті, що сьогодні лижуть їм руки, роблять це зі страху і через свою безпорадність. Страх народу перед НКВД»³⁸.

Саме щоб поширити в суспільстві атмосферу тотального страху, каральні органи радянської влади, серед іншого, стали активно практикувати прилюдні страти через повішання, розстріл тощо. Підозрюваних у співпраці з ОУН чи УПА після жорстоких катувань убивали, а тіла — для залякування інших — виставляли на загальний огляд. Часто тіла вбитих повстанців карателі спеціально заміновували³⁹ або відвозили до райцентру і скидали в людних місцях для впізнавання; «на трупах героїв сталінські кати звичайно вміщували таблиці з такими написами: “Бандит (ім'я і прізвище) замордував стільки то і стільки невинних радянських громадян”»⁴⁰. Якщо особу замордованого встановлювали, то його родичі підлягали виселенню в Сибір⁴¹. Такий метод психологічного тиску більшовицькі спецоргани почали застосовувати в січні—лютому 1945 р. передусім у Львівській і Тернопільській областях. Ще восени 1944 р. нова влада влаштувала показову страту воїна УПА

³⁷ Ярош Б. Репресивно-каральна система СРСР у повоєнний період та особливості її прояву на Волині // Реабілітовані історією: Збірник наук. статей і матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, Луцьк, 5-6 грудня 2002р. — Луцьк, 2003. — С. 44.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 31—32.

³⁹ Брайчевський М. Нація і держава // Київ. — 1993. — № 2. — С. 132.

⁴⁰ ГДА СБ України. — ФДВ 376. — Т. 62. — Арк. 78—80.

⁴¹ Лазорко Й. Ви жертвою впали (спогади учасника визвольних змагань, колишнього політв'язня ГУЛАГу). — Тернопіль, 2003. — Ч. 2. — С. 60; Бабій С. Луни повстанського краю. — Рівне, 2002. — С. 101—102.

Володимира Волошина в центрі Козови (тепер Тернопільської обл.), на яку зігнали дорослих жителів і навіть школярів. Йому на груди почепили табличку, з написом, що це — «бандит УПА»⁴².

Такі методи дали свої результати. Населення, загалом симпатизуючи повстанському рухові, із дедалі більшим острахом сприймало заклики націоналістів до активного антирадянського руху опору. Із власної волі чи під зовнішнім тиском дехто погоджувався співпрацювати з радянськими органами влади як інформатори та агенти. Винагорода, на яку вони розраховували, не завжди виправдовувала їхні сподівання. Наприклад, навесні 1944 р. дружина господаря хутора, «де знаходилася криївка районного проводу (ідеться про Збаразький район на Тернопільщині. — Г. С.), [...] за кілька днів до Великодня видала її і всіх тринадцять повстанців, що там знаходилися, енкаведистам [...]. Обіцяли їй енкаведисти дати золоту медаль і втрое побільшити господарства! Тільки не діждалася вона обіцяної медалі — замість цього нові «друзі» живцем спалили її в хаті»⁴³.

Зауважмо, що терор як один із найдієвіших методів боротьби з ворогом застосовувала не тільки радянська влада. Населення повстанського запілля сковував страх перед небезпекою потрапити в руки бандерівської Служби безпеки, яка під гаслами боротьби із сексотами, агентами радянських спецслужб, що проникли в ряди повстанського підпілля та УПА, час від часу проводила так звані «чистки», зокрема наприкінці 1943, у вересні 1944, навесні та наприкінці осені 1945 рр. Акції «чисток» здебільшого «супроводжувалися невинуватими репресіями з боку СБ, яка тільки на Волині 1945 року ліквідувала понад 1000 соратників за підозрою у співробітництві з НКВС-НКДБ». Важко не погодитися з думкою автора про те, що «це призводило до насадження атмосфери шпигуноманії, полегшувало органам держбезпеки цілеспрямовану роботу з компрометації підпільників»⁴⁴.

Джерела свідчать, що від другої половини 1944 р. радянська влада широко застосовувала такий метод боротьби з націоналістичним

⁴² Федик Я. Роки і люди місто Козова за півстоліття (1944-1994). Історико-мемуарний нарис. — Козова—Тернопіль, 2001. — С. 16.

⁴³ Крем'янчанка Н. Було в матері три сини. — Тернопіль, 1999. — С. 158.

⁴⁴ Веденєєв Д. До питання про тактику дій підпілля ОУН (друга половина 1940-х — початок 1950-х років) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 456.

підпіллям, як «моральне розбиття повстанських кадрів при допомозі провокаційних статей, підписаних зловленими членами підпілля, їхніх виступів, повідомлень про перехід бандерівців на сторону більшовицької влади»⁴⁵. Поширюючи різні наклепи про повстанців, «ворог намагався за всяку ціну вбити клина між революційні кадри УПА, ОУН і решту народу»⁴⁶. Частково це вдалося, як підтвердження цього — беззаперечний факт наявності значної кількості людей, які добровільно прийшли з повинною, особливо після поширення впродовж 1944 та 1945 рр. низки офіційних звернень до учасників українського національно-визвольного руху. За офіційними даними, лише в період від 1944 до червня 1945 р. зголосилося 40 395 осіб⁴⁷.

1945 р. репресивно-каральні органи радянської влади «винайшли» і активно впроваджували ще один дуже ефективний спосіб боротьби з українськими повстанцями — «виклики для бесіди у районні відділи НКВС значної кількості жителів сіл. Ця практика широко застосовувалася в Буданівському, Теребовлянському, Побіжнлянському, Копичинецькому та ін. районах Тернопільської області»⁴⁸. Наслідком проведення таких «бесід», з одного боку, ставало поширення серед односельців недовіри, підозріливості, а з іншого — вихід із підпілля, т. зв. легалізація частини учасників національно-визвольного руху, яких досить часто з метою пропаганди використовували радянські спецоргани. Організатори таких заходів прагнули завербувати агентів із повстанського середовища. Тільки з 5 по 18 грудня 1945 р. райвідділи НКВД Тернопільської області у 45 селах викликали на «бесіди з населенням з охопленням від 25 до 60 чоловік в кожному селі. В результаті проведених масових викликів виявлено: 13 членів ОУН; 16 бандитів; 21 бандпособник. Із числа викликаних із сіл РВ НКВС для бесіди, залучено до агентурної роботи 25 чоловік»⁴⁹.

Фізичний та психологічний тиск, який чинили на населення, вкрай негативно вплинув на його морально-психологічний стан. На

⁴⁵ ГДА СБ України. — ФДВ 376. — Т. 71. — Арк. 299.

⁴⁶ Там само. — Т. 62. — Арк. 78.

⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 76. — Спр. 56. — Арк. 111.

⁴⁸ Там само. — Оп. 23. — Спр. 1702. — Арк. 141.

⁴⁹ Там само. — Арк. 162–166.

нашу думку, найвиразнішим показником деформації суспільної моралі повстанського запілля стало масове поширення сексотництва*.

Окрім таких широко використовуваних репресивно-каральних методів антиповстанської боротьби, як облави, «прочісування» територій, засідки тощо, радянські поліцейні структури, наприклад «Смерш» та НКГБ, поборювали законспіроване збройне і незбройне підпілля за допомогою агентури⁵⁰. Документи підтверджують, що в означений тут період «робота з агентурою [...] стояла на першому місці»⁵¹. Її розглядали як «вирішальний фактор у боротьбі з ОУН», тому, зокрема, Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 26 лютого 1945 р. зобов'язувала відповідні чинники партійно-радянських органів влади «ще більше розширити сітку нашої агентури. [...] Ширше і сміливіше практикувати засилання агентури в оунівське підпілля і бандформування ОУН. Посилити роботу по вихованню агентури»⁵².

Агентуру проти ОУН і УПА вербували переважно із середовища повстанського підпілля або його симпатиків. Таких фігурантів називали сексотами⁵³. Сільська українська громада, традиційно вихована у християнському дусі, засуджувала зрадництво. Що ж спонукало побожного селянина всупереч своїм моральним принципам і переконанням зраджувати сусіда, товариша, родича?

Аналізуючи причини поширення сексотництва у повстанському запіллі, представники уряду ОУН зазначали, що «воно є вислідом а) довгої роботи органів НКВД і НКГБ в напрямі організації агентурної сітки сексотів і провокаторів; б) певної моральної депресії частини населення, що виникла внаслідок жахливого терору окупації. Така депресія породжує ґрунт для сексотництва»⁵⁴. Факти свідчать, що кількість сексотів прямо пропорційно залежала від території, опанованої більшовиками. Найбільше зрадників з'являлося після великих облав. Мотиви, якими керувалися майбутні агенти радянських спецслужб, були різними. Часто зголошувалися на цю роботу ті, які хотіли помститися своїм односельцям. Вони сприяли їхнім арештам. Такий собі «Ваколюк М.Г. відкрив таку

⁵⁰ Русначенко А. Народ збурений. — С. 297.

⁵¹ ДАТО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 5.

⁵² Літопис УПА. Нова серія. — Київ—Торонто, 2001. — Т. 3. — 652 с.

* Від рос. «секретный сотрудник».

⁵³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 49. — Арк. 218.

⁵⁴ Там само. — Т. 10. — Арк. 359.

тайну: коли прийшли совіти минулого року (березень 1944 р.), він хотів помститися за свою жінку, що її знищило СБ в 1943 році в серпні, і видав станичного, старосту і члена СБ та розказав совітам про всі діла, які вони робили в с. Пашова»⁵⁵. «13 жовтня 1945 року до с. Вибудів Козівського району приїхав місцевий хлопець з большевиками і сказав арештувати одну дівчину, водив їх ще до кількох господарів». Автор повідомлення зазначає, «що хлопець робив це з помсти за те, що попередньо пропав його батько»⁵⁶.

Таких прикладів можна навести чимало, проте ми схильні вважати, що помста не була головним поштовхом до рішення стати сексотом. Оунівське підпілля поділяло зрадників-сексотів на: *активних* і *пасивних*. «**Перша група** — це самий шкурницький елемент, це бувші агенти польські, німецькі, румунські, мадярські лакоми на гріш, що продавали свій народ і свою душу і тепер зголосилися добровільно до співпраці з НКВС і НКГБ»⁵⁷. Із представниками цієї групи вели нещадну боротьбу.

Деяко іншим було ставлення до представників **другої групи**, яку складали «люди, що змушені НКВС і НКГБ під терором і сильними побоями до співпраці з ними»⁵⁸. Більшість ставала на шлях зради і доносів, тільки боячись фізичної розправи, ув'язнення чи виселення до Сибіру. В ситуації, коли людське життя втратило цінність, також перестали цінувати і порядність, і гуманність.

Проте, незважаючи на всі зусилля офіційної влади, загалом західноукраїнське село зуміло «зберегти своє обличчя», залишаючись вірним християнським заповідям — «не вбий», «не вкради», «не лжесвідчи». Проаналізуємо інформацію, наведену у звіті з Рівненської області від березня 1945 р. Тут сказано, що «Морочнівським РВ НКВС в с. Кухча було сконцентровано 147 сімей бандитів, яких мали відконвоювати до райцентру. Для проведення розкладницької роботи серед цих сімей було підготовлено 10 нелегалів, що з'явилися з повинною. Серед членів сімей було проведено збори і декілька бесід. Десять сім'ї явилися з повинною і відразу були відпущені. В результаті цього заходу по шляху конвоювання

⁵⁵ ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 133. — Арк. 5.

⁵⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 75. — Арк. 242.

⁵⁷ Там само. — Т. 3. — Арк. 464.

⁵⁸ Там само.

сімей в райцентр добровільно з повинною з'явилося 27 бандитів, що склали зброю»⁵⁹. Якщо зважити на те, що із 27 повстанців, які прийшли з повинною, було щонайменше по два представники однієї сім'ї (брати, батько і син тощо), можна вважати, що вони представляли близько 15 сімей. Отже зі 147 заарештованих сімей 25—30 було звільнено. У відсотках це складає близько 20%. Тобто 80% заарештованих (117—122 родини) відмовилися від ганебної співпраці з НКВД, не зреклись ідеалів національно-визвольної боротьби.

Документальні джерела оунівського підпілля фіксують зміни «настроїв селянства залежно від більшовицького терору і роботи підпільників. Облави, головно довші, пригноблюють село, роблять його добре застрашеним, в поодиноких випадках заломлюють». У документі наведено два приклади, які красномовно характеризують контрастність морально-психологічного стану запілля: «В Дрогобиччині, де населення сильно тероризоване, є поодинокі випадки ворожого ставлення до нас. Є випадки героїської постави села, де селяни не жалують ні хати, ні майна, щоб тільки розбити ворога»⁶⁰. Незважаючи на страх перед фізичними репресіями, гнітючу атмосферу підозріливості, реальну небезпеку потрапити до «чорного списку» ворогів радянської влади, населення повстанського запілля вірило в перемогу національно-визвольної боротьби. Безперечно, збройний спротив національного підпілля та УПА насадженню радянської політичної системи в краю, а тим паче такий тривалий, був би неможливим без масової матеріальної та моральної підтримки від місцевого населення.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що морально-психологічний клімат повстанського запілля визначала динаміка військових та суспільно-політичних процесів у Західній Україні впродовж 1944—1945 рр. Гнітюче на суспільні настрої впливала міжпартійна боротьба, що розгорнулася в українському політикумі, представленому Українським центральним комітетом, ОУН(м) та ОУН(б). Західноукраїнська еліта не змогла сформулювати єдиної перспективи майбутнього української державності. У тогочасних воєнно-політичних реаліях (панічна евакуація німецьких окупантів, наступ Радянської армії тощо) це негативно вплинуло

⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1700. – Арк. 111.

⁶⁰ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 71. – Арк. 303.

на поведінку суспільства, зумовило різні соціальні очікування мешканців краю. Деякі громадяни зайняли пасивну позицію, інші, охоплені панічним страхом, намагалися втекти на Захід; дехто з ентузіазмом очікував повернення радянської влади. Повстанському підпіллю й УПА довелося докласти максимум зусиль для того, щоб покращити морально-політичний клімат запілля, витіснити із суспільної свідомості почуття відчаю, песимізму та зневіри.

На морально-психологічному стані населення суттєво позначилися наслідки діяльності радянського репресивно-карального апарату — масовий терор, постійні облави, тотальні арешти, вивезення цілими родинами до Сибіру тощо. Почуття страху та підозри, підсилювані діяльністю бандерівської СБ, досягли надзвичайних масштабів. Очевидним виявом деформації суспільної моралі стала поява сексотництва — суспільного явища, детермінованого цілеспрямованою політикою радянської влади.

Під впливом соціальної та національної реструктуризації західноукраїнського суспільства помітних змін зазнала система моральних цінностей повоєнного соціуму. Події першої половини 1945 р. (головним чином перемога Радянського Союзу в війні, рішення Потсдамської конференції) викликали в середовищі повстанського запілля глибоке розчарування й поступову зневіру в перемогу національно-визвольного руху. Його національно свідомо, політично активна більшість постійно зазнавала жорстких репресій, що також негативно позначилося на загальній картині суспільно-політичних настроїв. Проте, незважаючи на колосальний психологічний тиск з боку радянської влади, повстанське запілля в окреслений період залишалося моральною опорою УПА та національного підпілля.